

जन्मः 1912

मृत्यूः 1975

वसंत देसाई हे नाव उच्चारताच माझ्या डोळ्यांसमोर उभं रहातं ते 1962 सालचं भारत-चीन युद्ध . मी माध्यमिक शाळेत असताना 'जिंकू किंवा मरू ' या गीतानं आमची शाळा दुमदुमून गेली होती . सगळे वर्ग मैदानावर जमून एका सूरतात-एका तालात आम्ही हे गीत गात असू त्यावेळी खरोखरच आमच्यात स्फुरण चढत असे . आमच्या मुठी आपोआपच आवळल्या जात असत . केवळ शाळाच नव्हे तर आसमंतात या गीताने देशभावना पेटून उठली होती . तसेच आमच्या पाठ्यपुस्तकातील कवितांना उत्तम चाली लावून त्या कवितांशी आमचं जवळचं सख्य निर्माण केलं ते देखील वसंत देसाई यांनी . साठ सत्तर वर्षांपूर्वी आमच्या पिढीला आजच्यासारखं केव्हांही मनात आलं की-उठून सिनेमाला जाता येत नसे . घरच्यांची मनधरणी करून मोठ्या मिनतवारीने दर दिवाळी आणि उन्हाळी सुट्टीत एक-फार तर दोन सिनेमा पहाणं हीच आमची सुट्टीची वेगमी असे . त्यामुळे शाळा कॉलेज जीवनात चित्रपट फारच कमी पाहिलेले असले तरी गाणी मात्र कुठून न कुठून आमच्या कानावर सतत पडत . सरस चालीमुळे ती पटकन पाठ होत आणि लगेचच मनात ठसे ते सिनेमा आणि कलाकरांची नावे . त्यामुळे इनक इनक पायल बाजे -गुंज उठी शहनाई -दो आँखे बारह हाथ-संपूर्ण रामायण-रामराज्य-आशीर्वाद-अशा अनेक गाण्यांनी आम्हाला वेड लावलं होतं . आमच्या हृदयापर्यंत संगीत घेऊन जाणारे संगीतकार होते वसंत देसाई . माझा व माझ्या मित्रमंडळीचा या थोर संगीतकाराशी परिचय होता तो फक्त त्यांच्या संगीतातून-पुस्तकातून व चित्ररंग-फिल्मफेअर या मासिकांतून .

आज वसंत देसाई यांच्यावद्दल लेखन करण्याची संधी मला लाभली हे मी माझं भाग्य समजते . कोकणच्या या महान कलाकाराच्या गत आयुष्याची वाटचाल पुढील पिढीपर्यंत नेण्याचा एक प्रयत्न आम्ही करित आहोत .

स्वरभूषण पद्मश्री वसंतराव देसाई हे मूळचे कोकणातील सोनवडे गावचे . कृष्णाजी आणि मुक्ता देसाई यांचे 1912 साली जन्मलेले वसंतराव हे शेंडेफळ . मुक्ताबाई म्हणजे मालवणचे आबा भास्कर परुळेकर यांची एकुलती एक कन्या . आबा भास्कर यांना मालवणच्या सिंधुदूर्ग किल्ल्यावर कीर्तन करण्याची सनद छत्रपतींकडून मिळाली होती . याच घराण्यातील एक पुरुष अर्नाळा किल्ल्याचा किल्लेदार होता . त्याच्या नावावरूनच वसईच्या एका भागाला 'भास्कर आळी' असे नाव देण्यात आले . मुक्ताबाईंवर कीर्तनाचे संस्कार झालेले होते . त्यांना भक्तिगीते □ स्तोत्रे व अभंग गाण्याचा छंद होता . हाच मातृ वारसा वसंताला लाभला . त्यामुळे कीर्तन ऐकणे □ अभंग गाणे □ दशावतारी संगीत याची गोडी वसंताला लागली . त्याचबरोबर प्रभात समयी कानावर पडणारे कोंबड्याचे आरवणे □ गुरांच्या गळ्यातील घुंगुरांचे आवाज □ घा □ याची शीतल सळसळ अशा ध्वनींनी वसंताला संगीताची ओढ लावली . आईवडील आणि तीन काका एकत्र नांदत असल्याने त्यांचं घर म्हणजे गोकुळ होतं .

वसंताचे नरहरी काका □ तात्या □ हे कोल्हापुरात व्यापार उद्योग करित असल्याने बड्या मंडळींशी चांगले संबंध राखून होते . गोड आवाजाची देणगी लाभलेल्या छोट्या वसंतावर अत्यंत शिस्तीने आणि चोखपणे व्यवहार कारणा □ या तात्यांची अधिक माया होती . म्हणूनच फायनल पर्यंतचं शिक्षण झाल्यावर तात्यांनी वसंताला कोल्हापूरला आणलं व स्वतःच्या घरी ठेवून नवीनच सुरू झालेल्या मित्राच्या □ व्ही शांताराम यांच्या 'प्रभात स्टुडिओ' कंपनीत नोकरीस लावलं . कंपनीत पडेल ते काम वसंत करित असे . त्याचा गोड गळा लक्षात घेऊन तात्यांनी त्यांचा मित्र □ बा देवल यांच्या संगीत क्लासमध्ये वसंताचं नाव नोंदवलं .

पण एका खेडवळ पोरस शिकवण्यास देवल गुरूजी तितकेसे उत्सुक नाहीत हे लक्षात येताच एकलव्या प्रमाणेच वसंताने कंपनीत काम करता करता बरेच वारकावे आत्मसात केले . 'अयोध्येचा राजा ' हा पहिला बोलपट शांतारामबापूंनी काढला त्यावेळी वसंताने कलाकारांच्या लहरी सांभाळण्यापासूनच्या प्रत्येक कठीण प्रसंगी शांतारामबापूंना त्यांचा

उजवा हात बनून सहकार्य केलं . उत्कृष्ट कामगिरीमुळे वसंत देसाई हा मुलगा लवकरच प्रभात स्टुडिओच्या गळ्यातील ताईत बनला .त्याने सिनेमा बनविण्याचे सर्व बारकावे निरीक्षणाने आत्मसात केले .एका खानदानी घराण्यात जन्म घेऊनही केवळ प्रबळ इच्छाशक्तीच्या जोरावर अनेकवेळा मानहानीचे प्रसंग कणखरपणे सहन केले .म्हणूनच जगाला एक प्रतिभाशाली ङ्हरहुन्नरी संगीतकार लाभला .1930 साली प्रभातच्या 'खूनी खंजर ' या मूक चित्रपटात अभिनेता म्हणून काम करण्याचा अनुभवही गाठीशी बांधला .

1933 साली प्रभात कंपनी पुण्यास आली आणि वसंताचेही पुण्यात आगमन झालं . पुण्यात तात्यांनी रहाण्याची व्यवस्था टोपीवाले ङ्नारायण गोविंद राजिवडेकर यांचेकडे केली .रत्नपारखी शांतारामवापूनी वसंताचे गुण ओळखून त्याच्यावर अनेक जबाबदा ङ्ग्या सोपवण्यास सुरूवात केली .त्यामुळे ब ङ्ग्याच कामांमध्ये वसंताचा मुक्त संचार सुरू झाला आणि सिनेमा बनविण्यातील वारीकसारीक बाबी वसंताला समजू लागल्या .दिवसेंदिवस त्याच्या ज्ञानात भर पडू लागली . गोविंदराव टेंबे ङ्केशवराव भोळे ङ्गमास्टर कृष्णराव अशा दिग्गज संगीतकारांबरोबर काम करण्याचा अनुभव मिळू लागला .ओळखी वाढू लागल्या .वसंताच्या अथक परिश्रमामुळे प्रभात कंपनीच्या सिनेमांचे संगीत दर्जेदार होऊ लागलं .पण त्याचं नाव मात्र कुठेही झळकत नव्हतं . एक नोकर म्हणूनच काम करणं चालू होतं .

असा एक तपाचा काळ लोटल्यावर वसंतराव 1939 मध्ये मुंबईस आले .शिवाजी पार्क वरील 'परिमल' वास्तूत ते राहू लागले .त्यांच्या संगीताच्या जादूने परिमल निवास नादमय झाला . परिमल निवासात लोकांची वर्दळ वाढू लागली .संगीताला चाली लावण्याच्या अलौकिक गुणामुळे अनेक जुने व नवशिके गायक त्यांच्याकडे येऊ लागले . वसंतरावांनी कोणालाही कधीही नाराज केलं नाही . जो येईल त्याला आपल्यात सामावून घेतलं आणि संगीताच्या क्षेत्रात जे ज्ञान देता येईल ते मुक्त हस्ते दिलं .जे गाणं हाती घेतलं त्या गाण्याला जीव ओतून चाल लावली .म्हणूनच होनाजी वाळा यांची भूपाळी ही 'अमर भूपाळी' ठरली .

याच दरम्याने शांतारामवापू प्रभात सोडून मुंबईस आले आणि 'राजकमल पिक्चर्सच्या' उभारणीतून पुन्हा एकदा वापू व वसंतराव ही जोडी एकत्रपणे कामास सज्ज झाली .1943 मध्ये 'शकुंतला' हा चित्रपट पडद्यावर आला आणि प्रथमच पडद्यावर संगीत दिग्दर्शक म्हणून वसंतरावांचं नाव झळकलं . चित्रपट सृष्टीत वापूंचं नाव या सिनेमाने जेवढं मोठं केलं तेवढंच एक दर्जेदार संगीतकार म्हणून वसंतरावांचं नावही मोठं केलं . 1959 साली प्रकाशित झालेल्या 'गुंज उठी शहनाई' चित्रपटात उस्ताद विस्मिल्ला खॉ यांच्या शहनाईचा केलेला प्रयोग प्रेक्षकांना चकीत करून गेला .शहनाई ख[या] अर्थाने अमर झाली .सिनेमातल्या उसन्या आवाजाची सुरूवातही स्वतःच्या आवाजाने केली . वसंतरावांनी सिने संगीतात नवं नवे प्रयोग केले .

1953 साली 'आशीची राणी ' या चित्रपटाच्या निमित्ताने वसंतराव इंग्लंडला जाऊन आले .यानंतर मात्र त्यांनी मागे वळून पाहिलं नाही .जवळ जवळ पन्नास मराठी [द्वि]दि सिनेमांना त्यांनी संगीत दिलं . इनक इनक पायल बाजे [रा]ष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त[] दो आंखे बारह हाथ[]दी फूल[]गुंज इठी शहनाई[]संपूर्ण रामायण[]मराज्य []आदे[]गुडडी []आशीर्वाद असे कितीतरी सिनेमा त्याकाळी 'हीट' झाले ते केवळ वसंतरावांचं संगीत होतं म्हणूनच .लतादीदी[]आशाताई[]रफी[]मन्ना डे[]गीता दत्त यांच्या सुरेल गळयातून साकार झालेली कित्येक गाणी आजही रसिकांच्या मनात घर करून आहेत याचं श्रेय वसंतरावांच्या संगीत दिग्दर्शनाला जातं .आशीर्वाद चित्रपटातील ' रेलगाडी -रेलगाडी' व 'नीना की नानी की नाव चली ' या बालगीतांनी वसंतरावांच्या कल्पक व धाडसी वृत्तीला भरभरून दाद मिळाली .गुडडी चित्रपटाने त्यांच्या मानाच्या तु[]यात एक सोनेरी पान खोवलं . 'श्यामची आई' चित्रपट राष्ट्रीय पुरस्काराने सन्मानित झाला . वापू माझा ब्रह्मचारी[]धन्य ते संताजी धनाजी []इंग्र मराठीचिये नगरी[]स्वयंवर झाले सीतेचे अशा अनेक चित्रपटांनी वसंतरावांना 'संगीताचा बादशहा'हा मान मिळवून दिला .चित्रपट पूर्ण झाल्यावरच त्याला साजेशी चाल वसंतराव लावीत असत .परछाई[]सेहरा[]अचानक[] गीत गाया पत्थरोंने आणि इंग्रजी 'मासूम' हे वसंतरावांचे पार्श्वसंगीत क्षेत्रात विशेष ठसा

उमटवणारे काही चित्रपटांच्या मृत्यूनंतर प्रकाशित झालेला व लोकप्रिय ठरलेला मराठी चित्रपट म्हणजे 'तूच माझी राणी.'

केवळ चित्रपट नाही तर बहुरूपी हा खेळ असा अवधी दुमदुमली पंढरीजियजय गौरीशंकर देव दीनाघरी धावला अशा अनेक नाटकांना संगीत देऊन वसंतरावांनी नाट्यसंगीतातही स्वतःचा ठसा उमटवला. मराठी संगीत नाटकांना खऱ्या अर्थाने सुगीचा काळ आला तो संगीतकार वसंतरावांच्या प्रभावी आविष्कारामुळे.

मी वर सुरूवातीलाच समर गीताचा उल्लेख केलाय. देशभक्तीपर गीतांनाही वसंतरावांनी आपल्या संगीताने सजवलं. पं. नेहरूंनी त्यांना सर्वाना एका सुरात एका तालात गाता येतील अशी देशभक्तीपर गीते तयार करण्याची प्रेमळ सूचना दिली. त्यानुसार त्यावेळचे मुख्यमंत्री मधुकरराव चौधरी आणि वसंत देसाई यांनी एक नवं शिवधनुष्य पेलण्याचा विचार केला. 'एकसूर एक ताल' ह्या उपभासाठी वसंतराव महाराष्ट्रभर फिरले. जिल्हयाजिल्हयात फिरून संगीत शिक्षक आणि विद्यार्थी यांची जिल्हावार शिविरे घेतली. ध्वनिमुद्रिका काढून शाळा शाळांना दिल्या. 'मंगल देशाप्रति देशांमिहाराष्ट्र देशा', बलसागर भारत होवो, विश्वात शोभुनी राहो!' अशी देशभक्तीपर गीते माझ्या पिढीतील शालेय मुलांच्या मनावर कोरली. महाराष्ट्रात एकत्वाची भावना निर्माण केली. पण महाराष्ट्र सरकारने देऊ केलेले मानधन त्यांनी घेतलं नाही. मिळालेला प्रवासभत्ता काटकसरीने वापरून उरलेली रक्कम सरकारला परत केली.

'घनःश्याम सुंदरा श्रीधरा, अरुणोदय झाला', 'साने गुरुजीच्या आई माझा गुरूआई माझा कल्पतरू' किंवा 'नीज नीज माझ्या बाळा, करू नको चिंता' अशी अनेक गाणी आमच्या पिढीला मुखोद्गत झाली होती ती केवळ अविस्मरणीय संगीताचा साज त्या गीतांना लाभला होता म्हणूनच. वसंतरावांनी संगीत दिग्दर्शन केलेली सर्व गाणी घायची म्हटली तर एक लांबलचक यादी तयार होईल. कारण त्यांच्या गाण्यांमध्ये चौकट नव्हती. भूपाळीभावगीतभक्तिगीत भारूड देशभक्तीपर गीत समरगीत अशा विविध प्रकारच्या मराठी व हिंदी गीतांना त्यांनी संगीताने सजवलंय.

कोल्हापूरचे पसिध्द अल्लादिया खां यांचेकडे प्रारंभीचे शिक्षण घेतलं .त्यांच्या मृत्यूनंतर इनायत खां यांचेकडे शिक्षण घेतलं . महाराष्ट्रात भावगीत गायन प्रकार इनायत खां यांचा मुलगा मंझी खां यांनी आणला .पण वसंतरावांनी त्यांच्या कार्यक्रमांना जातीने हजेरी लावून आधुनिक पध्दतीच्या गीतांना शास्त्रीय बैठक दिली .ती कशी गावी याचा वारकाईने अभ्यास केला .

वसंतरावांनी गणगोत गोळा केले ते केवळ उपजत असलेल्या स्वभाव गुणमुळे .एकतर प्रसन्न चेहऱ्याचे साधेपणाला मानणारे संगीताबाबत नवीन प्रयोग करणारे कठीणात कठीण काम हाती घेऊन पोटतिडकीने ते यशस्वी करणारे दरवाजावर येणाऱ्या प्रत्येकाला आपलं ज्ञान भरभरून देणारे जिवशिक्यांना प्रोत्साहन देणारे आणि मुख्य म्हणजे संगीतासाठी जीवन समर्पित करणारे ही त्यांची खरी ओळख .शालेय मुलांपासून प्रत्येक वयाला शोभेशी चाल गाण्याला लावून प्रत्येकाच्या मनात हृदयात स्थान मिळवणारे .आजही त्यांनी संगीतबध्द केलेली गाणीच अंताक्षरी स्पर्धेत अनेकांच्या तोंडी आढळतात .भारतचीन युद्धातील समरगीते महात्मजींच्या जन्मशताब्दीला गांधीदर्शन देणारी गीते 1974 सालची शिवराज्याभिषेकाची गीते ही लोकप्रिय होण्यामागे वसंतरावांच्या संगीताचा साज होता . कसलेला गायकच शब्दांना अर्थ प्राप्त करून देणाऱ्या सूरुांचे सामर्थ्य काय असते हे वसंतरावांची गाणी ऐकताच समजून जातो .उत्तर प्रदेशातून आलेल्या डागर बंधूंकडून त्यांनी त्यांची गायकी शिकून घेतली तर मास्टर कृष्णराव यांचेकडून अभंग गाण्याचं शिक्षण घेतलं होतं .

अशा या संगीताच्या जादूगाराचे तोंडभरून कौतुक करताना निर्भीड पत्रकार आचार्य अत्रे यांनी आपल्या 'क-हेचे पाणी' या आत्मवृत्तात लिहिले आहे

'श्यामची आई' या साने गुरूजींच्या कथेचा वाटा चित्रपटाच्या यशात जेवढा महत्वाचा आहे तेवढाच महत्वाचा वाटा ती भावोनोत्कट गाणी प्रत्येकाच्या हृदयापर्यंत पोहचविणाऱ्या वसंतरावांच्या संगीत दिग्दर्शनात आहे . रजतपटावर नामावली पहाताना साने गुरूजींचं चित्र दिसतं तेव्हां गाईच्या हंवरण्याचे पार्श्वसंगीत टाकून वसंतरावांनी साने गुरूजींच्या

महम्मंगल जीवनाचा सारांशच स्वरबध्द केला आहे .या चित्रपटातील 'चिंघी'चे गाणे हे सर्वात महत्वाचे गाणे .त्यातील सुरूवातीच्या दोन ओळी गुरूजींच्या आहेत व बाकी गाणे आचार्यांनी लिहिलेले आहे .वसंतरावांनी या गाण्याला जी चाल लावली आहे तिने महाराष्ट्रीय स्त्री गीतांची परंपरा इतकी उज्वल केली आहे की त्या गाण्यातल्या काव्याच्या पोटात संगीत लुप्त होते .हाच संगीत दिग्दर्शकाचा खरा विजय आहे .म्हणूनच हा चित्रपट अमर झाला . राष्ट्रपती सुवर्ण पारितोषिकाचा अखिल भारतात एकमेव मानकरी ठरलेल्या 'श्यामची आई' बोलपटात वसंतरावांनी स्वतःच्या आईचेच चित्र अमर केले आहे .या यशात अर्धा हिस्सा वसंतराव देशपांडे यांचा आहे असे म्हणत मुक्तकंठाने वसंतरावांचे यशोगान गायिले आहे .

वसंतरावांचे गुणगौरव

- 1 .1967 मध्ये राष्ट्रपती डॉ .राधाकृष्णन् यांचेकडून 'पद्मश्री ' हा बहुमान प्राप्त झाला .
- 2 .1967 साली महाराष्ट्र सरकारकडून गौरव करण्यात आला .
- 3 .एककसूर एक ताल या कल्पनेचे वसंतराव प्रवर्तक ठरले .
- 4 . 'श्यामची आई' या चित्रपटास राष्ट्रपती सुवर्ण पदक लाभले .

वसंतरावांनी अविवाहित राहून आपले आयुष्य संगीताला समर्पित केले होते .श्रीमान् मोतीराम शेठ देसाई टोपीवाले यांच्याशी झालेल्या घनिष्ठ मैत्रीमुळे काही दिवस वसंतराव मोतीराम यांचे घरीच रहात होते . मोतीरामशेठ प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे पेडर रोडवरील केंब्रीज हॉस्पिटलमध्ये अॅडमिट होते .ज्या दिवशी शेठ हॉस्पिटलमधून घरी आले त्याच दिवशी 22 डिसेंबर 1975 रोजी वसंतराव लिफ्टमध्ये चेंगरल्याची धक्कादायक बातमी आली .मोतीरामजींचा मुलगा विकास यांनी वसंतरावांना वाचविण्यासाठी जीवाचा आटापिटा केला पण सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरले .मोतीरामजींचे घर एकदम ओकेवोके झाले .

“1976 साल काही मी पहाणार नाही म्हाझे आता थोडेच दिवस राहिलेत” असं वसंतराव बोलता बोलता बोलून जात . यावरून त्यांना मरणाची कल्पना आली होती असे मोतीरामशेठ यांच्या बोलण्यातून कळले होते . एवढंच नव्हे तर मोठे बंधू गावी आजारी होते . त्यांना वघण्यासाठी गावी जाण्याची उत्कट इच्छा असूनही केवळ हातात दिवस कमी आहेत . घेतलेली कामे पूर्ण व्हायला हवीत असे म्हणत वसंतराव गावी गेले नाहीत . यावरून कामाला वसंतराव देव मानत होते हे लक्षात येतं . त्यांनी आयुष्यभर संगीत देवतेची प्रामाणिकपणे पूजा केली . पिळदार शरीर रूंद छाती आणि अंतरंगातील संगीताने मोहरलेली मुद्रा . त्यामुळे त्यांच्या खऱ्या वयाची कोणालाच कल्पना येत नसे . असा हा आनंदयात्री अज्ञाताच्या प्रवासाला निघाला तेव्हां अवघा महाराष्ट्र शोकसागरात बुडाला . “राष्ट्रप्रेम शिकवणारा महापुरुष, संत वृत्तीने जगणारा एक किमयागार” अशा शब्दात अर्थमंत्री मधुकरराव चौधरी राज्यमंत्री प्रभाकर कुंटे या बड्या मंडळींनी त्यांना श्रध्दांजली वाहिली होती .

वसंतरावांची आठवण म्हणून एक ताल एक सूर हा कार्य म्हा प्रजासत्ताक दिनी प्रत्येक जिल्ह्यात सांघिकरित्या घेण्यात येईल त्यांचे अपुरे कार्य पुढे चालवण्यात येईल असे मधुकररावांनी जाहीर केले होते . त्यांच्या जीवनावर चित्रपट काढणे घरित्र व आठवणी प्रसिध्द करणे त्यांची गाणी नोटेशन्ससह प्रसिध्द करणे यासाठी अनेक समित्या नेमण्यात आल्या होत्या . मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी “वसंतरावांचं संगीत लाभलेला वीस कलमी कार्य म्हा म्हणजे गीता असून संगीताच्या माध्यमातून एका महत्वाच्या राष्ट्रीय कार्यक्रमाला वसंतरावांनी चालना दिली आहे” या शब्दांत त्यांना निरोप दिला होता .

असे हे कालाक्षेत्रातील कोकणचे रत्न . त्यांना कुडाळ देशकर गौड ब्राह्मण समाज निवास तर्फे मानाचा मुजरा

हृदय